

AKADEMİK İSA HƏBİBBƏYLİNİN AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI TARİXİNİN DÖVRLƏŞDİRMƏ KONSEPSİYASI

(Əvvəli ötən saylarımızda)

Azərbaycan mühacirəti yaşayıb-yaratdıqları Avropa ölkələrində, Türkiyədə və İranda Azərbaycanın milli istiqlal ideyasını həm siyasi-tarixi, həm də ədəbi-elmi cəhətdən dərinlən və əsaslı şəkildə cəmiyyətdə təqdim etmiş və yaymışlar. Məmmədmin Rəsulzadənin "Millətlərə hürriyyət, xalqlara istiqlal" ideyasının "Azərbaycan mühacirətinin həm siyasi, həm də ədəbi fəaliyyətinin əsas qayəsini" müəyyən etdiyini, mühacirət ədəbiyyatı və milli istiqlalçılıq hərəkatının özündə "azadlıq və hürriyyətçilik, dövlət müstəqilliyi və azərbaycançılıq, ana dili və ədəbiyyat, milli-mənəvi dəyərlər və adət-ənənələrin qorunub saxlanması və inkişaf etdirilməsi məsələlərini" birləşdirdiyini bildiren İ.Həbibbəyli Məmmədmin Rəsulzadənin "Əsrimizin Səyavuşu" əsərinin "mühacirət ədəbiyyatındakı istiqlal mövzusunun programına" çevrildiyini bildirir: "M.Rəsulzadənin "Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı", Əhməd Cəfəroğlunun "Azərbaycan ədəbiyyatında istiqlal mücadiləsi", Mirzə Bala Məmmədşadın "Azəri-türk ədəbiyyatının dünəni və bu günü", "Ədəbiyyatda hegemoni qavğası" əsərlərində Azərbaycan xalqının milli istiqlal ideallarının bədii ədəbiyyatdakı qüvvətli əks-sədasi elmi-publisist şəkildə dərinlən təhlil olunmuş, bu yolla istiqlalçılıq və hürriyyətçilik ideyaları daim gündəmdə saxlanılmışdır.

XX əsrin yetmiş-səksəninci illərindən etibarən müxtəlif yollarla Azərbaycana ayaq açmağa başlamış mühacirət ədəbiyyatı nümunələri ölkəmizdə milli azadlıq hərəkatının və dövlət müstəqilliyi uğrunda mübarizənin ilhamlandırılmasına və istiqamətləndirilməsinə böyük təsir göstərmişdir.

Mühacirət ədəbiyyatının, ümumiyyətlə, "Azərbaycan ədəbiyyatının üzvi tərkib hissəsi" olduğunu, bu böyük ədəbiyyatı daha da zənginləşdirməklə yanaşı, "istiqlalçılıq ideyaları baxımından milli ədəbi fikrə cəsarətli ümummilli baxışlar" gətirdiyini söyləyir.

* * *

Azərbaycan ədəbiyyatının milli özünüdərk və istiqlalçılıq dövründə sənətdə baş vermiş yenilənmə hərəkatının "modernizm mərhələsini" yaratdığını, modernləşmə hərəkatının XIX əsrdən başlayaraq Azərbaycan ədəbiyyatında bütün mərhələlər üzrə ədəbi prosesin inkişafına təkan verdiyini bildiren İsa Həbibbəyli "Azərbaycanda modernizmin ən böyük nümayəndələrindən biri kimi Mirzə Fətəli Axundzadəni görür. Onun yaşadığı cəmiyyətdə və ədəbiyyatda apardığı islahatları, maarifçilik fəaliyyətini qeyd edir. Eyni zamanda "Cəmaləddin Əfqaninin islam mədəniyyətində və müsəlman aləmində apardığı modernləşmə cəmiyyətin müasirləşdirilməsi və inkişaf etdirilməsində" mühüm rolunu, böyük demokrat Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığı və bütövlükdə mollanəsrəddinçilik hərəkatının da çox mühüm modernləşmə hadisəsi olduğunu yazır.

Sosialist realizmini də "yaradıcılıq metodu kimi klassik realizmdən fərqlənən ədəbi istiqamət" bilir və "bu dövrdə ədəbiyyatda modernist baxışın böyük yaradıcılarının da" meydana çıxdığını yazır. Xalq şairi Rəsul Rzanın və onun davamçılarının yaradıcılığını "özündən əvvəlki klassik poeziya ənənələrindən fərqli olan modern ədəbiyyata əsl nümunə" bilir. Rəsul Rzanın məşhur "Rənglər" şeirlər silsiləsini, ümumiyyətlə, "sovet poeziyasında yeni bir hadisə" adlandırır. Bununla belə, "sosialist realizmi yaradıcılıq metodunun siyasi xarakter daşması və bu metodun irəli sürdüyü partiyalılıq və sinflik prinsipləri sovet dövründə gerçək ədəbiyyatdan daha çox ideoloji xarakterində yaranan bədii əsərlərin meydana çıxması ilə nəticələndiyi üçün həmin mərhələnin ədəbiyyatında modernizm geniş mənada lazımı inkişaf tapa bilməmişdir" - fikrini söyləyir. Azərbaycan ədəbiyyatında yenidən modernist hərəkatı "altmışıncılar"la bağlasa da, "altmışıncılar" hərəkatının sovet hakimiyyəti illərinə təsadüf etdiyini, "o zaman sosialist realizmindən kənar hər hansı bir fərqli yaradıcılıq metodundan və ya ədəbi cərəyandan söhbət açılması"nın mümkün olmadığını, hətta elmi ədəbiyyatda modernizm təzahürlərinin Qərbdən gələn və sosialist realizminin əleyhinə olan yad meyillər kimi ("Modernist incəsənət (o cümlədən ədəbiyyat - İ.H.) bizim epoxa, onun çətin problemləri haqqında "öz sözünü" demək üçün nəhayətsiz pessimizm və mistika düşüncəsini təqdim edir... Bu isə tamamilə mücərrəd olub, şərlə mübarizədə insanın aktiv fəaliyyət səviyyəsinə çatdırılmasına imkan vermir. Bu, "yeni ədəbiyyat"ın "sənət-həyat" prinsipinin üzvi tərkib hissəsi olmasına maneçilik törədir, onun həyat həqiqətləri ilə əlaqəsini qırır") tənqid olunduğunu yazır.

"Buna baxmayaraq, sovet ədəbiyyatşünaslıq elmi XX əsrin altmış-yetmişinci illərində sosialist realizmi

yaradıcılıq metodunun "imkanlarının genişlənməsi" pərdəsi altında yeni metod və cərəyanların yaranması ideyasını qəbul etməli olmuşdur" - deyən İsa Həbibbəyli "ədəbiyyata yeni dalğanın gəlməsində Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının 1956-cı ildə çağırılmış XX qurultayı"nın mühüm əhəmiyyətə malik olduğunu bildirir. Stalinizmin və şəxsiyyətə pərəstisin kəskin tənqidi, repressiya xofunun aradan qalxması, ideoloji mühitin yumşalmasına imkan yaranması, "cəmiyyətdə baş verən böyük dəyişikliklərin" ədəbiyyatda həyata və insana gerçək münasibətin ifadə olunmasında həlledici rol oynaması, bu imkandan yararlanan ədəbiyyatın "həyata, insana, xalqa, gerçəkliyə doğru böyük" dönüş etməsi, "XX qurul-taydan sonra sovet cəmiyyətinin həyatında baş vermiş dəyişikliyin dalğasında ədəbiyyata gələn yeni nəslin - "altmışıncılar" nəslinin bütün ədəbi cəbhə boyu ardıcıl fəaliyyəti ədəbiyyatda sosialist realizmi yaradıcılıq metodunun "buzlarını" ərirtmiş və modernizmə doğru" geniş yol açmış olduğu açıqlanır.

Sovet ədəbiyyatşünaslıq elminin modernizmə burja cərəyanı kimi baxdığından "onu izah etmək əvəzinə" tənqid etmiş, ona görə də "modernizmin ədəbiyyatın yenilənməsi və dəyişməsi prosesindəki rolu və əhəmiyyətindən bəhs etmək diqqətdən kənar qalmış", "məhz XX əsrin altmışıncı illərindən başlayaraq Azərbaycan ədəbiyyatının xarakteri ciddi şəkildə dəyişmiş və yenilənmiş", az müddətdə "altmışıncılar"ın sıraları genişlənmək "Azərbaycan ədəbiyyatında xüsusi bir ədəbi cəbhə kimi diqqəti cəlb etmiş", onların "mövzuları və qəhrəman tipləri də mövcud sovet ədəbiyyatından" fərqlənmiş, bu ədəbi nəsəl "adi həyat həqiqətlərini və sadə "kiçik adam"ı böyük ədəbiyyatın əsas meydanına çıxarmış" olduğunu bildiren İsa Həbibbəyli "onların yaratdıqları lirik-psixoloji əsərlər, intellektual poeziya, realist-satirik ədəbiyyat, dram-monoloq, esse və s. ədəbiyyatda fərqli hadisələr idi" - qənaətləndirir.

Yeni nəslin yeni tipli ədəbiyyatının, bir növ, modernizmin ədəbi prosesdəki bəyannaməsi funksiyasını həyata keçirmiş olduğunu, Anarın "Bayrağın həsrətində", Elçinin "Min gecədən biri", Sabir Əhmədlinin "Bir payız axşamı" hekayələr kitabları, Əli Kərimin "İki sevgi", "Həmişə səfərdə", "Qızıl qanad", Fikrət Qocanın "Hamiya borcluyam", "Dənizdə ay çiməndə", İsa İsmayilzadənin "Ulduzların ad günü" şeir topluları ilə "Azərbaycanda modern ədəbiyyatın canlı örnəkləri kimi ədəbi mühitə yeni ab-havanın, fərqli baxışın gəldiyini", Anarın "Ağ liman", İsi Məlikzadənin "Özgə anası", Elçinin "Açıq pəncərə" və "Sos" povestləri, Sabir Əhmədlinin "Aran" romanı və s. ilə Azərbaycan ədəbiyyatında modern bədii düşüncənin dərinləşdiyini və möhkəmləndiyini göstərir.

XX əsrin 60-70-ci illərində meydana çıxmış elmi əsərlərdə və ədəbi-tənqidi məqalələrdə yeni bir ədəbi cərəyanın adı çəkilmədən Azərbaycan modernizmi öz konsepsiyasını (Anarın "Nəsrin fəzası" və "Dədə Qorqud dünyası", Elçinin "Hekayə janrı: imkanlarımız və iddiamız", "Müasir tənqidimiz: vəziyyət və vəzifələr", Yaşar Qarayevin "Mirzə Cəlilin Novruzəli" məqalələri, Akif Hüseynovun "Nəsr və zaman" silsiləsi,) bir növ, Azərbaycan modernizminin manifesti funksiyasını həyata keçirmiş olduğu fikrindədir. Bu elmi-ədəbi esselərdə yeni ədəbiyyatın prinsip və vəzifələrinin əksini tapdığını, Anarın "Nəsrin fəzası" məqaləsindən nümunə gətirdiyi parçanın ("60-cı illərdəki Azərbaycan nəsrinin ən yaxşı nümunələri öz sələflərinin bir çox estetik və etik meyarlarına münasibətdə müəyyən mənada daxilən polemik ruhda idi. Bu nəsr artıq bir-mənəli cavablar qane etmirdi; bu nəsr - həqiqətdən aydınlığın qurtardığı xəttin o tayında axtarış tapmağa çalışırdı. Bu nəsr hər şeyi bir rəngdə - çəhrayı və qara rəngdə görmək istəmir, insanları müsbət və mənfi, təqlid və ya inkara layiq deyərək iki qismə bölmür və ümumiyyətlə, təqlid üçün qəhrəmanlar yaratmağa can atmırdı. Bu sözlün - "təqlid" anlayışının arxasında gizlənmə mədəni sülhü, əqli ətaləti sevmirdi; öz axtarışlarında təqlidçilərə deyil, düşüncə insanlara üz tuturdu; ucdantutma hər şeyi izah etməyə deyil, bu dünyanı dərk edib anlamağa, özü də oxucuları ilə bir yerdə dərk edib anlamağa can atırdı; onların əvəzinə yox, məhz onlarla bir yerdə! Bu nəsr "mənfə qəhrəman"da da insanı görə bilirdi, ona bəraət qazandırmaq üçün deyil, onu dinləmək üçün. Əlbəttə, bu nəsr igidlik, namus, ləyaqət, vicdan kimi yüksək anlayışlardan imtina etmirdi və imtina edə də bilməzdi") "yeni modern ədəbiyyatın bəyanatı kimi" səsləndiyini söyləyir.

Azərbaycan ədəbiyyatında modernizm cərəyanı "konkret tarixi dövrü"n XX əsrin 60-80-ci illərini əhatə edib, ümumən sovet dövründə "Xruşşov mülayim-

ləşməsi"ndən müstəqil dövlətin qurulmasına qədərki mərhələni özündə birləşdirdiyi, bunun "Azərbaycan ədəbiyyatında modernizm makro-epoxası kimi səciyələnmə bir mərhələ" olduğu diqqətə çəkilir.

XX əsrin 60-80 illərində yazıb-yaratmış bütün ədəbi nəsillərin yaradıcılığında göründüyünü, "bununla belə, Azərbaycan ədəbiyyatında modernizmin lokomotivi funksiyasını "altmışıncılar"ın həyata keçirmiş" olduğunu yazır: "Bu ədəbi nəsəl Azərbaycan ədəbiyyatındakı klassik tənqidi realizm ənənələrinə qayıdışı ədəbiyyatda həyatı və insanı yenidən kəşf etməyə yol açmışdır. Lakin "altmışıncılar"ın tənqidi realizmi klassik Azərbaycan tənqidi realizmindən fərqli olub, mövcud siyasi rejimi açıq deyil, örtülü bədii vasitələrlə, dolayısı yolu ilə tənqid etmək üsuluna istinad etmişdir. Onların yaradıcılığında sovet cəmiyyətinin tənqidi yox, daxildən çökməsi, çürüməsi, aşınması prosesləri və cəmiyyətin yenilənməsi, müasirləşməsi zərurəti, habelə insanın daxili-mənəvi təkamülü öz əksini tapmışdır. Bu yeni keyfiyyətli tənqidi realizm əslində modernizm demək idi". Cəmiyyət hadisələrinə obyektiv münasibət, hər cür təntənəli, dəbdəbəli təsvir üsulundan uzaq olmaq, vətəndaşlıq ruhu, milli-mənəvi özünüdərk, həyatilik, insana dönüş, istiqlal düşüncəsi və s. bu tarixi mərhələnin əsas səciyyəvi xüsusiyyətləridir".

Sovet İttifaqı miqyasında "Noviy mir", "Önostg" və "Drujba narodov" jurnallarının "altmışıncılar" ədəbi nəsli üzərində birləşdirdiyini, Azərbaycanda həmin funksiyaları "Qobustan" incəsənət toplusu və "Ulduz" gənclik jurnalının həyata keçirdiyini, "Azərbaycan" jurnalı, "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzetinin daha çox xalq yazıçılarının, fəxri adları olan ağsaqqal nəslin, təcrübəli yazarların əsərlərini çap etdirdiyini, "Qobustan" və "Ulduz" jurnalında isə yeni ədəbi nəsəl - "altmışıncılar"ın təmsil olunduğunu yazır. Orta nəslin nümayəndələrinin isə "hər iki qütbü təmsil edən mətbuat orqanlarının imkanlarından" faydalandığını, ideologiyaya meyil edənlərin "Azərbaycan" jurnalı və "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzetində, modern ədəbiyyat yoluna maraq göstərənlərin isə "Qobustan" və "Ulduz" jurnalları ətrafında cəmlənməsi, Nəbi Xəzri, Bəxtiyar Vahabzadə, İsmayıl Şıxlı, İsa Hüseynov, Qabil, Hüseyn Arif, Məmməd Araz, Xəlil Rza Ulutürk kimi görkəmli yazarların "ideya-sənətkarlıq cəhətdən onlara yaxın olan gənc ədəbi nəsli müdafiə edib, yeni yaradıcı qüvvələrə" dəstək olması, bunun Azərbaycan "altmışıncılar"ının ədəbi mühitdə "öz yerlərini möhkəmləndirmələri və nəticə etibarilə modernizmin ədəbi cərəyanı çevrilməsi üçün əhəmiyyətli faktor" olmasına gətirib çıxardığını yazır.

Modernizmin "ədəbiyyatda cəmiyyətdəki ziddiyyətlərdən də söz açmağa" yaratdığı imkan, "sosialist realizmi ədəbiyyatında kök salmış siniflərarası mübarizə mövzusu"nun modernizmdə fərqli insan münasibətlərindəki ziddiyyətlərin, xarakterlərdəki fərqliliklərin təsviri ilə əvəz olunması, insanın "təbii düşüncəsi, real mövqeyi, istək və ümidləri ilə birlikdə" canlandırılması, modernizm ədəbiyyatında hadisələrin "təbii axarı ilə" cərəyan etməsi, bu ədəbiyyatda hazır nəticələrin tələq olunmaması, əsərdən məntiqi nəticəni oxucu və ya tamaşaçının özü çıxarmalı olması diqqətə çəkilir. Sovet ideologiyasının məhdudiyətlərini dağıdan "altmışıncılar"ın yaradıcılığında tənqidi ruhun və gerçəkliyin təsvirinin qüvvətləndiyini deyən İsa Həbibbəyli Anarın yaradıcılığını ("Molla Nəsrəddin-66" seriyasından çap etdirdiyi silsilə satirik hekayələri, "Yaxşı padşahın nağılı" hekayəsi, "Adamın adamı" pyesi, "Ağ liman", "Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi" romanı, "Dantenin yubileyi") "cəmiyyətin və insanın obyektiv bədii dərkənin mükəmməl təqdimatı" kimi qiymətləndirir.

Xalq yazıçısı Elçinin də cəmiyyət hadisələrinə münasibətində "alt qatdakı dərinliklərə nüfuz etməsi ilə" diqqəti cəlb edən əsərlərində (cəmiyyətdə gedən mədəni aşınmaların reallıqlarının diqqət mərkəzinə çəkilirdiyi "Açıq pəncərə" və "Sos" povestlərini, "həyatın sosialist realizmindən fərqli rəngləri"nin qələmə alındığı "Gümüşü, narıncı, məxməri" kitabında toplanmış hekayələri, "ciddi həyat hadisələrindən və real, keşməkeşli insan talelərindən geniş və əsaslı şəkildə söz açılmış" "Bir görüşün tarixçəsi" povesti, səksəninci illərdə meydana çıxmış "Mahmud və Məryəm", "Ağ dəvə", "Ölüm hökmü" romanları) sovet cəmiyyətinin ayrı-ayrı tarixi mərhələlərinə və siyasi şəxsiyyətlərinə tənqidi münasibətin öz əksini tapdığını yazır:

(Davamı 7-ci səhifədə)

Gülxani PƏNAH

AKADEMİK İSA HƏBİBBƏYLİNİN AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI TARİXİNİN DÖVRLƏŞDİRMƏ KONSEPSİYASI

(Əvvəli 2-ci səhifədə)

“Elçin sovet cəmiyyətində gedən deformasiya proseslərini, sosial-siyasi mühitin tarazlığını itirməsini və çökməkdə olmasını canlı, təsirli həyat hadisələrinin və keşməkeşli insan talelərinin təmsalında realistsəsinə təsvir etmişdir. Cəmiyyət hadisələrini qabaqlamaq baxımından Elçin, həqiqətən də, “səksəninci illərin sonu, doxsanıncı illərin əvvəllərindən etibarən artıq milli ədəbiyyatın yaradıcısı olduğu qədər də nüfuzlu ideoloqu idi” (N.Cəfərov). İctimai-siyasi hadisələrin gedişatı sovet hakimiyyəti illərində Elçinin və onun müasirləri olan yazıçıların mövcud cəmiyyətə tənqidi münasibətlərinin və gələcəyə bəslədikləri ümidlərin reallığı ifadə etdiyini göstərmişdir”.

Sabir Əhmədovun “Arabaçı” hekayəsi, “Bir payız axşamı”, “Aran”, “Yamacda nişanə” povestləri, “Toğa-

na”, “Mavi gümbəz”, “Dünyanın arşını” romanlarının “həyat həqiqətlərini dərinləndirən və sərt şəkildə ifadə edən əsərlər kimi yeni tənqidi realizm örnəkləri təəssüratı” yaratdığını, “Dünyanın arşını” romanına görə müəllifin yuxarı dairələrdə tənqid olunduğunu söyləyən İsa Həbibbəyli poeziyanı araşdırarkən bu qənaətə gəlir ki, “bu mərhələdə Azərbaycan poeziyasının vətəndaşlıq cəsarəti diqqəti çəkəcək səviyyədə artmışdır. Sovet dövründə ədəbiyyatda belə ciddi mətləblərdən bəhs edilməsi mövcud ənənə ilə nəinki uyğun gəlmirdi, hətta bir çox məqamlarda tərs mütənəsb idi. Bütün bunlar ədəbiyyatda modernist baxışların və yanaşmaların təzahürləri kimi meydana çıxmış hallar idi”. Nəriman Həsənzadənin lirikasındakı vətəndaşlıq ruhunu, “Kimin sualı var” poemasının “öz haqqına və azadlığına doğru yol gedən Azərbaycan insanının möv-

rud cəmiyyətə ünvanlanmış sualları kimi” səsləndiyini, Nəriman Nərimanovun həyatı və fəaliyyətinə həsr edilmiş “Bütün Şərq bilsin” poemasının Azərbaycan vətəndaşlıq poeziyasının qiymətli nümunəsi olduğunu bildirir. Onun aşağıdakı misralarını “sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatının cəsarətdən yoğrulmuş haqq səsinin mü-kəmməl bədii ifadəsi” bilir:

İllər yaman tökdü qaş-qabağını,
Qurtara bilmədik qəm ilə yasdın.
Ancaq yüz illərlə yad bayrağını
Asdıq bayramlarda öz qapımızdan.

Janr baxımından da altmışıncı illərdə Azərbaycan ədəbiyyatının yeniləşdirildiyini, silsilə satirik hekayələr, pritça, esse, elegiya, absurd dram və sair janrların “o vaxta qədər ədəbiyyatda yer aldığı darısqal mühitdən böyük ədəbiyyat meydanına doğru addım atmış” olduğunu qeyd edir. “Bir sözlə, XX əsrin 60-cı illərindən Azər-

baycan ədəbiyyatı modern inkişaf yoluna qədəm qoymuşdur” - deyən İsa Həbibbəyli sonrakı illərdə bu yeniləşmənin daha da genişləndirildiyini bildirir.

“Bütünlükdə 1960-1980-ci illərin milli-mənəvi özünüdərk və istiqlal ədəbiyyatı müstəqillik dövrünün əsl böyük və ümummilli ədəbiyyatına mühüm hazırlıq mərhələsi demək idi. Bu, cəmiyyətdə gedən modernləşmə proseslərini ədəbiyyatda obyektiv şəkildə əks etdirən Azərbaycan modernizminin özünəməxsus təzahürləri idi. Bu, azərbaycançılıq idealını Azadlıq meydanlarından reallığa, oradan da ədəbiyyata gətirmək üçün özündə güc və qüvvət tapan yaradıcı düşüncənin yeni müstəqil dövlətin qurulub möhkəmlənməsinə xidmət etmək yolunda yenidən start götürməsi ərəfəsindəki böyük məşqləri idi”, - deyir.